

Van plicht naar smaak: de transformatie van het arbeidsethos

De arbeidsethiek is verdwenen want de plicht is eruit. Er is een nieuw ethos voor in de plaats gekomen, gebaseerd op esthetiek. Arbeid is niet langer last, maar lust. Zij die echter de boot hebben gemist, krijgen steeds minder kansen om werk te doen dat in de smaak valt. Hun toekomst is die van de 'gangbare' arbeid: elke voorbijkomende klus is beter dan niets, ook als het geen uitzicht biedt op arbeid die zelfs maar in de buurt komt van mooie, esthetische waarden.

---

door *Ton Korver*¹

Econoom en onderzoeker TNO kwaliteit van leven/arbeid

DIT JAAR IS HET HONDERD JAAR GELEDEN dat de Duitse socioloog Max Weber zijn beroemde opstel over *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* publiceerde. Ons begrip van wat we onder arbeidsethiek en de bijbehorende levenshouding kunnen verstaan, hebben we te danken aan interpretaties hiervan. Centraal staat dat het verrichten van arbeid een plicht is. De achtergrond is de praktische uitwerking van de predestinatieleer: wie onophoudelijk werkt heeft althans nog een klein kansje om tot de uitverkorenen te behoren; wie dat niet doet verspeelt ook die kans. Het resultaat van arbeid telt minder; om dat resultaat in het verhaal te krijgen beroept Weber zich op de kapitalistische 'geest'. Het is echter de vraag of die protestantse ethiek ook nu nog ons arbeidsethos kan verklaren. Mijn stelling is dat dit niet het geval is. Ons arbeidsethos is ingrijpend veranderd. Bovendien kon Weber honderd jaar geleden nog niet overzien welke bedoelde en onbedoelde gevolgen de protestantse ethiek op het arbeidsethos in West-Europa zou hebben. In dit essay tracht ik die transformatie van het traditionele arbeidsethos tastenderwijs te duiden.

VAN PLICHT NAAR SCHIJN

In de calvinistische leer is arbeid een plicht. De calvinistische ethiek vraagt, in de weergave van Max Weber, minder naar wat we aan onszelf vanwege onszelf zijn verplicht en concentreert zich op aan wat we aan onszelf zijn verplicht omdat we dat aan God zijn. De calvinistische predestinatie-

Ten onrechte blijft in de discussie over de 'Weber-these' de rol van placebo-effecten onderbelicht

leer is het kernstuk in de bewijsvoe- ring; die leer berooft ons van elke zekerheid gedurende ons leven of we uitverkoren zijn. Existentiële onzekerheid, en dus angst en het daaronder lijden, is het lot van elk mens. In de praktijk van de, veelal sektarisch georganiseerde zielzorg

wordt de 'psychologische' onzekerheid van de gelovige omgezet in de regel dat er toch nog één zekerheid is: wie niet onophoudelijk werkt, behoort in elk geval niet tot de uitverkorenen. Waar met de permanente onzekerheid niet te leven is, kan je met deze regel je lot actief proberen te beïnvloeden. Elke arbeid is in dit verband goed. Waar Luther de wereldse ascese nog plaatste in het traditionele beroep, is bij Calvijn elke arbeid die tot resultaat leidt acceptabel en in principe is die arbeid te prefereren die het meeste resultaat oplevert. Met andere woorden: beroepsmobiliteit is bij Calvijn een integraal aspect van het moderne werken, terwijl bij Luther beroepsmobiliteit een nog onbekende grootheid is. Het product is een beroepsethiek die arbeid combineert met de strijd tegen het genieten (van goederen, van vrije tijd, van je leven). Dat is het eerste aspect verbonden met de calvinistische ethiek en het arbeidsethos: ledigheid als het verza- ken van je plicht, en arbeid als het nakomen van je plicht aan God.²

Let wel, Weber stelt in *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* niet dat religie de oorzaak is van het methodische streven naar rijkdom, laat staan de oorzaak van het kapitalisme. Hij toonde aan dat de kapitalistische geest (tijd is geld; geef geld alleen uit als het rendeert, al het overige is verspilling; eerlijkheid is een lonende investering) een prachtige 'familieverwantschap' vertoonde met de calvinistische ethiek (arbeid als beroep en roeping; afzien van genot). De deontologische, op plicht geba- seerde ethiek van het calvinisme blijkt samen te gaan met de ethiek van een op gevolgen ingestelde en dus consequentialistische kapitalistische geest, zoals verbeeld door Benjamin Franklin. Franklin is in Webers optiek een klassiek utilitaristische denker: wat telt is het effect, ook al wordt dat effect door schijn bewerkstelligd. Zo is eerlijkheid belangrijk, maar waar de schijn van eerlijkheid hetzelfde effect voor minder geld teweegbrengt,

is de schijn genoeg. Op z'n minst kunnen we daarom kiezen tussen arbeid of de schijn ervan. Als het maar succes heeft. Alleen effecten zijn voor de consequentialistische kapitalistische geest belangrijk.

Hebben we die 'familieverwantschap' in deze vorm wel nodig? Zelfs binnen de calvinistische plichtethiek heeft men oog voor de effecten van handelingen en sluipt daarmee typische economische keuzeproblematiek de ethiek binnen. Immers, ook al bij Calvijn³ wordt winst positief beschreven; het renteverbod is volgens Calvijn overbodig. Indien geld

lenen leidt tot winst, dan is het correct dat dit geld tegen rente is uitgeleend. Sterker nog, het renteverbod mag dan lange tijd de 'wet' zijn geweest, de ethiek schrijft voor dat verbod terzijde te schuiven! Dat is nog een eind weg van het genieten van je rijkdom, maar

*Een consumptie-ethos,
even modern als het
arbeidsethos, wordt door
Weber niet uitgewerkt*

het positief beoordelen van winst is onmiskenbaar wel een consequentialistisch element in een overigens deontologische ethiek. Daar hebben we Franklin niet voor nodig. Wat we nodig hebben is de erkenning dat een wereldse ascese ook tot een werelds resultaat moet leiden en dat pas de combinatie van arbeid en resultaat een ethos oplevert, een levenshouding die arbeid uit het traditionalisme weghaalt én weghoudt. Bij nader inzien is ook resultaatgerichtheid van arbeid al met de protestantse ethiek verbonden. Dat is het tweede aspect dat belangrijk is de duiding van de ontwikkelingen van het moderne arbeidsethos en, zoals we zullen zien, de uiteindelijke teloorgang ervan.

Ten onrechte is in de discussie over de 'Weber-these' dit aspect naar de achtergrond gedrongen en daarmee de effectiviteit van de schijn. De vraag is: wat als er een conflict is tussen inspanning en resultaat? Wat als je het resultaat kunt vergroten door het verminderen van de inspanning, of het veinzen van inspanning zoals in een placebo-effect? (Wat is er mis met een *Schwalbe* als je er een strafs chop mee verdient?) Placebo-effecten zijn reële effecten, al worden ze niet teweeggebracht door producten, diensten en activiteiten die er immers slechts 'schijnbaar' aan ten grondslag liggen. Elke producent en elke dienstverlener kennen het verschijnsel. Elke arbeid in de moderne zin van het woord is arbeid voor anderen en is pas geslaagd als het een effect produceert dat door die anderen wordt gewaardeerd. De beoordeling van de effectiviteit ligt niet in de arbeid of de inspanning, maar in de afnemer, de consument. Wat nu als de consument opzichtigheid als eerste behoefte heeft?⁴ Wat als de consument met het product tegelijk een indruk, een status, een verschil, een gevoel van erbij horen wil

aanschaffen? Wat als producent noch consument op de hoogte is van het exacte verband tussen actie en effect, maar wel weten dat niet geschoten altijd mis is? Wat als schijn en smaak elkaar oproepen?

CONSUMPTIE: VAN NEGATIEF GEGEVEN TOT STATUSSYMBOOL

Deze overwegingen leiden ertoe dat het begrip van het moderne arbeidsethos niet compleet is zonder daarin de relatie met consumptie actief te betrekken. De relatie tussen arbeid en consumptie is het derde aspect dat ons helpt om tot begrip van het moderne arbeidsethos te komen. Twee kwesties spelen hier. In de eerste plaats is het moderne ethos niet alleen afhankelijk van een omkering van waarden (van werken om te leven naar leven om te werken, dus het werken als *Selbstzweck*), het is tevens en in de tweede plaats afhankelijk van een radicale transformatie van beide, werken zowel als leven, in het bijzonder behoeften en hun bevrediging. Beide kanten, arbeid en behoeften, moeten de gang voltooien van traditioneel naar modern. Aan de productiekant dient de arbeid rationeel te worden georganiseerd, aan de behoeftenkant dienen mensen afscheid te nemen van hun traditioneel bepaalde behoeften, evenals van de traditionele manier waarop daarin werd voorzien ('In deze ruimte is consumptie verplicht. Meegebrachte eigen etenswaren mogen hier niet worden genuttigd'). Een nieuw consumptieregime dus, zowel voor de zelfstandig ondernemende middenklasse (de statusgroep waaraan Weber het meest refereert in de context van de economische ethiek van het protestantisme) als, en misschien wel in het bijzonder, voor de niet-zelfstandige loonarbeider.

Een consumptie-ethos, even modern als het arbeidsethos, wordt door Weber niet uitgewerkt. Consumptie wordt voornamelijk negatief behandeld: als een ongelukkige onderbreking van het uitstel van behoeftebevrediging, als ondergeschikt aan sparen en accumuleren, als een naargeestige kostenpost. Om zichzelf wille wordt consumptie niet nagestreefd. Op dit punt stemmen de kapitalistische en de protestantse ethiek overeen. Maar dat is niet het hele verhaal. Immers, voor kapitalisme moet ons meer dan alleen de geest vaardig worden. Nodig is evenzeer een kapitalistische vorm, dan wel structuur (en nog een hele serie andere voorwaarden die door Weber in de zogenoemde *Vorbemerkung* – vermoedelijk het laatste wat hij heeft geschreven – zijn opgesomd). Voor het ontstaan en de continuïteit van de kapitalistische vorm speelt consumptie een geheel andere rol dan in de geest of ethiek.⁵ Want ja, als we in Webers verhandeling over de 'algemene economische geschiedenis' nagaan wat nu de feitelijke aanjager van het ontstaan van het kapitalisme is geweest dan luidt zijn antwoord: de democratisering van de luxeconsumptie, in het bijzonder

door het grootschalig op de markt brengen van imitaties van luxe.⁶ Het na-apen van merken is misschien betrekkelijk nieuw, het na-apen van luxe veel minder. En met de luxe en de imitatie importeren we schijn en smaak, zelfs als het gaat om de consumptie van gewoon voedsel, zoals in de negentiende eeuw de door Marx aangeduide zegetocht van klef witbrood op kosten van het voedzamere donkere brood⁷; een zegetocht waarin de cynicus de eerste rit van ‘zand tot klant’ kan lezen.

Consumptie mag dan in de geest verwerpelijk zijn, voor de vorm is het noodzakelijk, ook al gaat dat ten koste van de discipline. Moderne consumptie is consumptie van elders vervaardigde goederen en diensten en het opent de jacht op de directe voorziening in eigen behoeften. Het tegendeel van de markteconomie is, zoals betoogd door Luhmann en al eerder door Illich, niet de planeconomie, maar de economie van de zelfvoorziening.⁸ Ze zouden Weber aan hun zijde vinden. Diens nadruk op de scheiding van huishouden en bedrijf leidt tot een volledig vergelijkbare conclusie: moderne arbeid is onverenigbaar met zelfvoorziening. Voor de ondernemer spreekt dat vanzelf. Hoe moet hij anders aan een afzetmarkt komen? Voor de moderne arbeider geldt het evenzeer: met zelfvoorziening is noch de scheiding van huishouden en werken (werken doe je buitenshuis) te realiseren, noch de moderne rationele formeel vrije arbeid (arbeid verricht je in opdracht en onder toezicht van de ander) te organiseren. Zoals bij Marx, met wie Weber op dit punt één lijn trekt: moderne arbeid is twee keer vrij, want vrij van feodale belemmeringen én vrij van de middelen om zelfstandig in het eigen levensonderhoud te voorzien.

Ik trek hieruit de conclusie dat zowel in arbeid als in consumptie de aspecten van schijn en smaak van wezenlijke betekenis zijn. Werken is kiezen: wat je kiest en hoe je het te bereiken effect selecteert en uit de selectie een keuze maakt. In de selectie speelt schijn een rol, al was het maar omdat het effect dat onontkoombaar maakt. De klant wil geen medicijn maar zekerheid, de koper wil geen auto maar status, de adolescent geen kleding maar merkkleding om er bij te horen en zich af te zetten tegelijk. De beoogde afnemer speelt mee, want het te bereiken effect komt niet na de arbeid maar zit er al lang in. Er is, zou een moderne systeemtheoreticus zeggen, sprake van een *re-entry*, een terugkeer van consumptie in arbeid, inclusief schijn en smaak. Tegenwoordig plaatsen we dat in de lijn die de werknemer met alleen een ‘interne klant’ verbindt en met de ‘werkondernemer’, de werknemer die z’n eigen omzet en dus afnemers moet werven. De afnemer definieert mede de arbeid, ook als de afnemer de arbeid zelf niet kent, de arbeid niet kan beoordelen of er niet in is geïnteresseerd. In de professies zien we dit het duidelijkst, gelet op de omgang door bijvoorbeeld artsen, priesters, therapeuten, accountants en advocaten met intieme en gevaar-

lijke kennis over hun klanten en patiënten enerzijds, in hun krachtige verdediging van het privilege op het zelf bewaken van wat goed en fout is in hun professionele handelen anderzijds⁹. Professies ‘kijken in de klant’ en daaraan ontleen ze hun status.

ARBEID EN CONSUMPTIE ALS LEUKE PRESENTATIEVORMEN

Intussen is het ‘in de klant kijken’ een onmisbaar element in elke arbeidsorganisatie. Daarom ‘professionaliseren’ tal van beroepen, tot op het punt dat we niet meer weten welke beroepen en functies nu wel of niet als professe kunnen worden aangeduid. Wie weet meer dan de nachtportier, wie vertrouwt niet op diens discretie en zorgt voor een prettig contact, afstandelijk en vertrouwelijk tegelijk? Is de baliemedewerkster niet degene die je moet hebben als je wilt weten hoe de chef is gehumeurd? Hoe hard hebben we onze collega’s nodig om gezamenlijk de schijn te bewerkstelligen dat we alleen maar aan de klant denken? Hoeveel dagelijkse bewijzen (‘overleg’, ‘teamwerk’) verzamelen we om een en ander te documenteren? Hoe zwaar wegen inmiddels de sociaal-normatieve en de communicatieve competenties ten opzichte van de technische, ooit de trotse kern van ambacht en beroep? Hoe ver is arbeid al niet verschoven van inzet naar inzetbaarheid, de competentie om ‘in te spelen’ op bekende en nog niet bekende, huidige en toekomstige behoeften van de klant, intern dan wel extern? Hoe ver is arbeid – werken is netwerken! – een vorm van je presenteren in het dagelijkse leven (in de zin van Goffman) geworden?¹⁰ Hoe ver is de smaak gevorderd, inclusief de regel dat alleen zij wier presentatie in de smaak valt ook een kansje maken op smakelijk werk?

Ver, zou ik zeggen. En het heeft het arbeidsethos niet onberoerd gelaten. Arbeid is zozeer verweven geraakt met het consumeren dat het zelf op consumptie is gaan lijken. Was dat, overigens, niet de stelling van het baanbrekende WRR-rapport uit 1990 over het ‘Werkend Perspectief’, het rapport waarin de transformatie van arbeid werd beschreven: van last naar lust? Het rapport waarin de arbeid als zelf een ‘behoefte’ werd gethematiseerd? En als dat zo is, zijn we dan alsnog uitgekomen bij de oorspronkelijke calvinistische beroepsethiek met arbeid als *Selbstzweck*?

Het antwoord is nee. De calvinistische beroepsethiek wordt door plicht gedefinieerd. Het eigenlijke *Selbstzweck* is de plicht God te gehoorzamen. Die plicht valt samen met arbeid, maar wordt daarom niet minder verplichtend. In het moderne ethos van het wenkende ‘Werkend Perspectief’ is de arbeid geen plicht aan God en evenmin aan de samenleving. Het is een plicht, als we dat woord hier nu even metaforisch mogen nemen, aan jezelf. Youp van ’t Hek parafraserend: werken is wél leuk! Je ontwikkelt je,

je hebt prettige en leerzame contacten, je kunt je ontplooien, er is afwisseling en uitdaging en je blijft scherp. Werken is presentie en presentatie in netwerken. Of, wat minder los geformuleerd en met een stelling van Zygmunt Bauman: de huidige arbeidswaarden zijn eerder esthetisch dan ethisch gekleurd.¹¹ Dat zal niet verbazen, want schijn en smaak als ‘waarden’, horen in de sfeer van de esthetiek.

VAN ETHIEK NAAR ESTHETIEK

Zien we nu in recente onderzoeken naar arbeidswaarden in Nederland deze gang van zaken, van ethiek naar esthetiek, terug?¹² Ja, zou ik zeggen, hoe weinig eenduidig, want conceptueel verwarrend de bevindingen ook zijn. In beroepen waar het klantperspectief nog weinig is doorgedrongen, is de arbeidsethiek, hoewel ontdaan van de religieuze aanjagers, nog duidelijk aanwezig. Denk aan beroepen in de traditionele industrie, en aan beroepen met een laag opleidingsniveau. En denk ook aan werknemers van een zekere leeftijd, omdat jongeren in het algemeen al meer doordrongen zijn van het feit dat in elk beroep sociaalnormatieve en communicatieve competenties de nieuwe regel zijn en dat deze regel ook de traditionele beroepen heeft bereikt. In deze beroepen geldt nóg, zij het voor een slinkend aantal werkenden en werklozen op zoek naar nieuw werk, dat werken een plicht is. Laten we dat de ‘oude’ beroepen noemen.

In Nederland, overigens, zien we de afkalving van de plichtethiek sterker dan in andere ontwikkelde landen. Heeft dat te maken met onze lange traditie van een ‘open’ economie met een sterk ontwikkelde dienstensector? Heeft het te maken met onze verzorgingsstaat en de verdeling van rechten en plichten, met de — overigens sterk in beweging zijnde — verhouding tussen activerende arbeidsmarkt en sociale-zekerheidsbeleid en passief op inkomensbescherming en inkomensoverdrachten gebaseerd beleid? Dat is voer voor nader onderzoek.

In de ‘nieuwe’ beroepen, waarin niet zozeer ervaring en vaardigheid de hoofdrol spelen, maar eerder de competenties en de inzetbaarheid, zien we de esthetische normen oprukken. Werken is goed voor je. Werken is belangrijk om jezelf erin uit te drukken, voor de kwaliteit en kwantiteit van de contacten die je opdoet, het plezier wat je aan je collega’s ontleent. Door te werken, werk je aan jezelf. Door te werken, werk je aan je eigen inzetbaarheid.

Wie in de smaak valt, heeft kans op smakelijk werk. Wie niet in de smaak valt, hoeft op smakelijk werk niet te rekenen. Voor degenen die niet in staat blijken mee te gaan in de jacht op competenties en de daar-aan geparenteerde cultuur van de inzetbaarheid, bestaat slechts het

sociale-zekerheidsequivalent van de inzetbaarheid, de ‘gangbare’ arbeid. Passende arbeid, het oude arbeidsbegrip in de sociale zekerheid, hoorde bij beroepen en hun kennis, ervaring en vaardigheden. Voor hen die de competentieslag missen of een te grote achterstand hebben opgelopen om nog interessant te worden gevonden, is het antwoord uit de sociale zekerheid niet langer de passende maar de gangbare arbeid: elke voorbij-

*De huidige arbeidswaarden
zijn eerder esthetisch
dan ethisch gekleurd*

komende arbeid. Het verschil met passende arbeid is groot. Passende arbeid was gericht op het weer opnemen van je oude of een daaraan gelijkwaardig beroep. Gangbare arbeid snijdt de band met je voormalige beroep of de opleiding

die je hebt gevolgd door. Passende arbeid staat in het teken van het oppikken van je onderbroken beroepsloopbaan. Gangbare arbeid heeft geen band met een beroep. Het nut ervan dient daarom te worden beoordeeld in termen van het bijbrengen van de competenties die in de wereld van de inzetbaarheid opgeld doen. Draagt gangbare arbeid daaraan bij? Dat is het tweede grote verschil met het regime van de passende arbeid. Deze bijdrage is onvoorspelbaar en de kans dat de kloof tussen inzetbaar aan de ene en gangbaar aan de andere kant alleen maar gaat groeien, is verre van denkbeeldig. Sterker nog: het groeien van de kloof is waarschijnlijk. Gangbare arbeid is daarom ook niet in staat een eigen ethos te creëren. Gangbare arbeid is arbeid zonder eigen ethos én het is arbeid zonder de esthetiek van het aan jezelf werken want daar staat het — per definitie — buiten. De huidige ontwikkeling van arbeid en sociale zekerheid verscherpt de tweedeling tussen hen die nog mee kunnen en hen die buiten de prijzen vallen. Wie niet met geld kan bijdragen aan de sociale zekerheid, dient dat met arbeid te doen. Voor wie dat opgaat, treedt de sociale zekerheid in een nieuwe vorm op, als plicht alle voorkomende klussen te verrichten om je uitkering aannemelijk te maken en er niet op te worden gekort. De sociale zekerheid wordt een ruil. Het is de oude Paulinische waarheid: wie niet wil werken, zal niet eten. In die optiek is arbeid geen plicht, het is een straf voor de erfzonde. Vandaag de dag: de zonde dat het zonde is geld te besteden aan hen die niets bijdragen. Daarin moet verandering komen. Die verandering is de gangbare arbeid en het werken voor je uitkering. Dat is geen bevestiging van het arbeidsethos maar de ontkenning ervan. Het zoekt de arbeidsplicht niet meer in de arbeid en pretendeert dat ook niet. Het zoekt de plicht tot presteren in de afhankelijkheid van een uitkering¹³. Sociale zekerheid drukte ooit het ongeschreven covenant uit van een inclusieve politieke gemeenschap.¹⁴ Het was

verbonden met burgerrechten en voltooide het moderne burgerschap, van civiel naar politiek, naar sociaal burgerschap.¹⁵ Inmiddels is het een contract, een ruil, met burgerschap in de bijwagen.

EINDBALANS

De arbeidsethiek is verdwenen, want de plicht is eruit. Het bijbehorende ethos is een schaars goed geworden en de economische regel schrijft in dat geval voor er zo min mogelijk gebruik van te maken. Dat is gelukt: operatie geslaagd, patiënt overleden. Er is een nieuw ethos voor in de plaats gekomen, gebaseerd op esthetiek.

Uiteraard, ik schets een ideaaltype en niet meer. Ik begon met het ideaaltype van het moderne arbeidsethos, ontleend aan Weber en ik heb dat vervangen door een nieuw ideaaltype, dat van de arbeids esthetiek. Ideaaltypen zijn geen idealen, en dat is maar goed ook. Ideaaltypen zijn ook geen modellen, patronen, tendensen of 'ontwikkelingswetten'. Het zijn zelfs geen hypothesen, al bewijzen ze hun nut als ze tot hypothesevorming en toetsing uitnodigen.

Ideaaltypen zijn overdrijvingen. We vatten er aspecten in samen tot een configuratie die, vergelijkbaar met een constellatie in de sterrenhemel, ons af en toe kunnen bijlichten in de zoektocht naar betekenissen in de wereld van alledag. Ze zijn daarom nooit goed of fout, maar misschien praktisch, inclusief het risico dat we in onze beschonkenheid de verloren sleutel alleen daar zoeken waar de straatlantaarn voor wat licht zorgt. Ideaaltypen laten, kortom, nogal wat in het donker.

Dat geldt ook voor dit kleine essay. De belangrijkste omissie is misschien wel het ontbreken van een psychologie van de consumptie. De ethiek bij Weber is praktisch, het ging hem niet om de theologische, maar

om de psychologische effecten van de nieuwe ethiek. Pas op die basis kon een ethos, een levenshouding, worden geschetst. Een consumptie-esthetiek vraagt om een vergelijkbare praktische en psychologische uitwerking. Daarvoor bestaan aan-

Verklaart het consumptieve arbeidsbegrip het laveren tussen onrust en stress?

zetten met als teneur dat wat de consumptie steeds opnieuw aanjaagt, de verwachting, de anticipatie van het genieten is.¹⁶ De zaak zelf valt meestal tegen en bijgevolg wordt de consumptie verlegd naar weer wat nieuws. De achterkant van de consumptie is de bedrogen, want niet gerealiseerde verwachting. Geldt dat ook voor het consumptieve arbeidsbegrip? Verklaart

dat het laveren tussen onrust en stress waarvan zoveel arbeidsrapportages gewag maken?

Zo zijn er meer thema's en draden, bijvoorbeeld de twijfel als schaduw van de keuze en de 'familieverwantschap' van esthetiek en narcisme, die we bij elkaar zouden moeten brengen om arbeid in de nu vigerende moderniteit te plaatsen. Het essay is daarvoor niet het geëigende *format*. Het essay is een poging, geen encyclopedie. Niettemin, de teerling is geworpen en de loop der dingen, van arbeidsloopbaan tot en met arbeidslevensloop en de gangbare arbeid, stemt niet vrolijk.

Literatuur

- Arendt, H., *Vita Activa*. München/Zürich: Piper 1981
- Antoni, C., *From History to Sociology: The Transition in German Historical Thinking*. London: Merlin Press 1962
- Bauman, Z., *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press 1998
- Gabriëls R. De sociale integratie van langdurig werklozen. Bijlage 2 in RMO *Werkloos Toezien? Activering van langdurig werklozen*. Rijswijk: RMO 1997
- Goffman, E., *Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor Books 1959
- Hemerijck, A. Arbeidsethos tussen bijbelse plicht en maatschappelijke norm. Pp. 121-149 in M. Bovens en A. Hemerijck, (red.) *Het verhaal van de moraal*. Amsterdam en Meppel: Boom 1996
- Hirschman, A. O., *Shifting Involvements; Private Interest and Public Action*. Princeton NJ: Princeton University Press 1982
- Hoof, J. van, eindred., *Werk(en) moet wel leuk zijn; Arbeidswensen van Nederlanders*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV 2002
- Hughes, E. C., *On Work, Race, and the Sociological Imagination*. Chicago/London: The University of Chicago Press 1994
- Illich, I., *The Right to Useful Unemployment*. London/Boston: Marion Boyars Publishers 1978
- Illich, I., *Shadow Work*. Boston/London: Marion Boyars 1981
- Luhmann, N., *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1988
- Marshall, T. H., *Citizenship and Social Class*. New York: Doubleday 1950
- Marx, K., *Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie*, Band I. Berlin: Dietz Verlag 1971
- Méda, D., *Le Travail; une valeur en voie de disparition*. Paris: Aubier 1995
- Scitovsky, T., *The Joyless Economy*. London etc.: Oxford University Press 1976
- SCP. *Nederland in Europa*. Rijswijk en Den Haag: SCP en Elsevier 2000
- Selznick, Ph., *The Moral Commonwealth; Social Theory and the Promise of Community*. Berkeley: University of California Press 1992
- Veblen, T., *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan 1902
- Weber, M., *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Pp. 17-206 in idem: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1920
- Weber, M., *Vorbemerkung*. Pp. 1-16 in idem: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1920
- Weber M., *General Economic History*. New York: Collier Books 1961
- WRR. *Een Werkend Perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sdu 1990

Noten

-
- 1 De auteur dankt redacteur Jan Prij voor zijn opbouwende commentaar op een eerdere versie van dit essay
  - 2 Weber (1920)
  - 3 Antoni (1962)
  - 4 Zie Veblen (1902)
  - 5 Weber (1920)
  - 6 Weber (1961)
  - 7 Marx (1971)
  - 8 Luhman (1988); Illich (1978, 1981)
  - 9 Zie Hughes (1994)
  - 10 Goffman (1959)
  - 11 Bauman (1998)
  - 12 Zie: Hemerijck 1996; Gabriëls 1997; SCP 2000; van Hoof et al 2002
  - 13 Méda (1995)
  - 14 In de zin van Selnick (1992)
  - 15 Zie Marshall (1950)
  - 16 Scitovsky (1976); Hirschman (1982)